

My już jesteśmy zjedzeni.. Rola i znaczenie prawosławia w konflikcie etnicznym w Dolinie Preszewa, red. Radosław Zenderowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2012, ss. 489.

Wiedzę bałkanistyczną mało rozpoznaną w Polsce w istotnej mierze wzbogaca prezentowana publikacja poświęcona złożonym kwestiom religijnym, etnonacjonalizmowi oraz tożsamości narodowej na pograniczu serbsko-kosowsko-macedońskim, a zwłaszcza na obszarze dwóch gmin położonych w tzw. Dolinie Preszewa (Preszewo, Bujanowac) oraz oddalonej od Doliny – Miedwiedzi – gmin zamieszkałych przez liczną społeczność albańską oraz przedstawicieli innych mniejszości narodowych i etnicznych. Jej głównym celem jest rozstrzygnięcie: czy, a jeśli tak, to w jakim stopniu religia prawosławia sprzyja powstawaniu wzmacniania – lub odwrotnie – zażęgniwaniami i uśmierzaniu konfliktu etnicznego.

Wyzwanie poznawcze osadzono w szerokim kontekście uwarunkowań kulturowo-cywilizacyjnych, a w tym zwłaszcza religijnych. Istotę problemu poznawczego prezentuje się w sześciu rozdziałach, zatytułowanych kolejno: I. Religia, etnonacjonalizm i tożsamość narodowa, powiązania i modele racji (ujęcie teoretyczne); II. Rola i znaczenie prawosławia w kształtowaniu serbskiej świadomości narodowej; III. Redefinicja roli i znaczenie serbskiej cerkwi prawosławnej po 1989 roku (w polityce serbskiej); IV. Serbska cerkiew prawosławna wobec konfliktów narodowościowych w byłej Jugosławii; V. Region tzw. Doliny Preszewa (Preszewo, Bujanowac) oraz Miedzwiedzi; VI. Konflikt serbsko-albański w tzw. Dolinie Preszewa i Miedzwiedzi; VII. Religia (prawosławna) w konflikcie etnicznym w tzw. Dolinie Preszewa i Miedzwiedzi: wyniki badań terenowych.

Rozdziały dzielą się na podrozdziały oraz zagadnienia poznawcze. W rozdziale pierwszym podział ten jest następujący: 1. Religia (etno) nacjonalizm i tożsamość narodowa: rozróżnienia definicyjne (a w tym: 1. Religia, 2. Etniczność, 3. Nacjonalizm, 4. Tożsamość narodowa); 2. Etnizacja religii i sakralizacja etnosu (1. Pojęcie etniczacji religii i sakralizacji etnosu, 2. Reli-

gia i nacjonalizm: rodzaje relacji); 3. Znaczenie religii w konfliktach etnicznych (a w tym: 1. Pojęcie konfliktu etnicznego (i 1. Czym jest konflikt etniczny?, 2. Okoliczności i przyczyny konfliktów etnicznych, 3. Rodzaje konfliktów etnicznych), 2. Konflikt etniczny a konflikt religijny lub etnoreligijny – próba rozróżnienia pojęć (i 1. Religia i etnos a konflikt kulturowy, 2. Konflikt etniczny i konflikt religijny; modele relacji, 3. Konflikt etnoreligijny); 3. Religia jako przyczyna „wzmacnianie” konfliktów etnicznych vs religia jako czynnik łagodzący konflikty etniczne (i 1. Aspekt ilościowy, 2. Aspekt jakościowy – a w nim: 1. Religia jako czynnik inicjujący lub wzmacniający konflikt etniczny, 2. Religia jako narzędzie/przestrzeń, pojednania lub łagodzenia konfliktów), 4. Religia, nacjonalizm i konflikty etniczne w Europie Środkowo-Wschodniej (a w tym: 1. Substytutowana rola Kościołów w stosunku do nieistniejącej państwowości, 2. Znaczenie terytorialnej organizacji i autonomii kościelnej, 3. Rywalizacja Kościoła i komunistycznego państwa o „rząd dusz”, 4. Znaczenie Kościołów dla tożsamości narodowych, 5. Pogranicze wyznaniowe i religia jako znak różnicy).

W rozdziale drugim o prawosławiu podział jest następujący: 1. Znaczenie religii w początkach państwa serbskiego; 2. Wybór opcji bizantyjskiej (XIII w.) i jego polityczne konsekwencje (a w tym: 1. Początki dynastii Nemanicidów i religijno-polityczna działalność Sawy Nemanicina, 2. Apogium świetności państwa serbskiego (złoty wiek) i jego schyłek, 3. Bitwa na Kosowym Polu i jej konsekwencje dla państwa, narodu i Cerkwi); 3. Serbska Cerkiew Prawosławna w okresie niewoli osmańskiej (a w tym: 1. Cerkiew jako surogat państwa serbskiego, 2. Cerkiew jako narzędzie sułtana w sprawowaniu władzy nad prawosławnymi chrześcijanami); 4. Okres odrodzenia serbskiej państwowości (XIX – XX wiek (a w tym: 1. Polityczne, socjoekonomiczne i kulturowe uwarunkowania i odrodzającej się Serbii, 2. Etnos habsburski vs etnos dynarski i dyskurs o serbskiej tożsamości narodowej, 3. Pozycja Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w społeczeństwie i państwie serbskim, 4. Serbowie poza granicami państwa serbskiego); 5. Serbska Cerkiew Prawosławna w Królestwie SHS i tzw. pierwszej Jugosławii (a w tym:

1. Pozycja Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w nowo utworzonym państwie, 2. Świetosawie jako ideologia religijno-narodowa, 3. Eskalacja konfliktów religijno-narodowych między Serbami i Chorwatami); 6. Okres II wojny światowej; 7. Serbska Cerkiew Prawosławna w dobie humanizmu (a w tym: 1. Ideologia ateizmu i represje wobec Kościołów i wspólnot religijnych, 2. Cerkiew serbska powraca do polityki (a w tym: 1. „Normalizacja” stosunków państwo-Kościół i sytuacja Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, 2. Cerkiew wobec kluczowych problemów i kwestii kosowskiej w kościelnych secesji), 3. Kosovo i Jasenovac walka o „rząd dusz” w Serbii); 8. Serbska Cerkiew Prawosławna a erupcja nacjonalizmów na Bałkanach.

W rozdziale trzecim o Serbskiej Cerkwi Prawosławnej wyodrębniono zagadnienia: 1. Struktura administracyjna Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (a w tym: 1. Podział administracyjny, 2. Struktura władzy kościelnej, 3. Liczebność wiernych), 2. Miejsce Cerkwi Prawosławnej w życiu społecznym współczesnych Serbów (a w tym: 1. Cerkiew jako instytucja zaufania społecznego, 2. Religijność Serbów a procesy sekularyzacji), 3. Stosunki państwo – Kościół we współczesnej Serbii (a w tym: 1. Regulacje prawne, 2. Praxis, 3. Podziały wewnątrz SCP).

W rozdziale czwartym o Cerkwi wobec konfliktów narodowościowych wyodrębniono zagadnienia: 1. Postrzeganie przyczyn rozpadu państwa i konfliktów etnoreligijnych; 2. Stanowisko Cerkwi wobec konfliktów i secesji w b. Jugosławii (w trakcie konfliktów) (a w tym: 1. Konflikt Serbii z Chorwacją i Słowenią, 2. Konflikt narodowościowy w Bośni i Hercegowinie; 3. Konflikt narodowościowy w Kosowie; 4. Konflikt w Sandżaku i Dolinie Preszewa oraz problem autonomii Wojwodiny; 5. Secesja Macedonii (1991); 6. Secesja Czarnogóry (2006), 3. Serbska Cerkiew Prawosławna po ostatecznej secesji Kosowa (2008), a w tym: 1. Stanowisko Cerkwi wobec secesji Kosowa, 2. Stanowisko Cerkwi wobec polityki władz serbskich względem Kosowa.

W rozdziale piątym, poświęconym charakterystyce Doliny Preszewa oraz Międziedzi wyodrębniono kwestie: 1. Historyczne znaczenie regionu dla serbskiej tożsamości narodowej (politycznej i kulturowej); 2. Specyfika pograni-

cza etnoreligijnego w Południowej Serbii na styku granic Serbii, Kosowa i Macedonii (a w tym: 1. Struktura narodowościowa regionu w okresie od zakończenia II wojny światowej, 2. Struktura wyznaniowa regionu w okresie od II wojny światowej); 3. Pozostałe charakterystyki (1. Geografia i geopolityka, a w tym: 1. Ukształtowanie terenu, 2. Położenie geopolityczne), 2. Struktura administracyjna regionu Południowej Serbii (a w tym: 1. Administracja rządowa, 2. Administracja Samorządowa); 3. Demografia (a w tym: 1. Liczba ludności, 2. Przyrost naturalny, struktura wiekowa ludności, długość życia, 3. Ludność miejska, ludność wiejska); 4. Skala migracji (emigracji); 5. Kultura, edukacja, polityka (a w tym: 1. Edukacja i poziom wykształcenia, szkolnictwo wyższe, 2. Partie polityczne (ogólnokrajowe i regionalne) działające w regionie, 3. NGO s działające w regionie, 4. Media masowe w regionie (regionalne, ogólnokrajowe, zagraniczne) – a w tym: 1. Telewizja, 2. Radio, 3. Prasa); 6. Gospodarka (a w tym: 1. Struktura zatrudnienia miejscowej ludności, 2. Poziom bezrobocia, 3. PKB *per capita*, 4. surowce naturalne, 5. Sieć komunikacyjna).

W rozdziale szóstym, poświęconym konfliktowi serbsko-albańskiemu, wyodrębniono sześć kwestii, tj. 1. Przyczyny, przebieg i konsekwencje konfliktu (a w tym: 1. Geneza konfliktu (przyczyny i uwarunkowania), 2. Przebieg i dynamika konfliktu, 3. Konsekwencje konfliktu); 2. Szczegółowa charakterystyka stron konfliktu oraz reprezentowanych przez nich interesów (a w tym: 1. Strona serbska, 2. Strona albańska, 3. Pozostali uczestnicy konfliktu (Romowie i inni); 3. Religia w konflikcie (a w tym: 1. Stanowisko władz religijnych, 2. Symbolika religijna w konflikcie); 4. Stanowisko rządów państw regionu wobec konfliktu w Dolinie Preszewa (a w tym: 1. Stanowisko rządu Jugosławii (po rozpadzie federacji – Republiki Serbii, 2. Stanowisko rządu Macedonii, 3. Stanowisko rządu Kosowa); 5. Stanowisko społeczności międzynarodowej (a w tym: 1. NATO, 2. UE); 6. Próby rozwiązania konfliktu i perspektywy na przyszłość).

W rozdziale siódmym prezentuje się wyniki badań terenowych. Ujęto je w sześć grup, w których wydzielono podgrupy oraz zagadnienia. Przedstawiono następującą prezentację proble-

mu poznawczego: 1. Cele badań, pytania problemowe i hipotezy (a w tym: 1. Cele badawcze, 2. Pytania problemowe, 3. Hipotezy); 2. Metody i techniki badawcze (a w tym: 1. Metodologiczne determinanty procesu badawczego, 2. Metody i techniki pomiaru, 3. Traingulacja metod i technik badawczych, 4. Jednostki obserwacji i aparat badania (a w tym: 1. Konstrukcja aparatu badania IDI, 2. Konstrukcja indeksu paneli eksperckich), 5. Pilotaż narzędzi badawczych, 6. Proponowane metody analizy danych (a w tym: 1. Analiza danych ilościowych, 2. Analiza danych jakościowych), 7. Zagwarantowanie rzetelności i poprawności danych analiz, 3. Przebieg badania (a w tym: 1. Respondenci, 2. Okoliczności prowadzonych wywiadów), 4. Wyniki badań (a w tym: 1. Kim są i jacy są Serbowie – W jakich kategoriach postrzegają siebie i swoje państwo? (i dalej: 1. Cechy narodowe: indeks przymiotnikowy, 2. Stereotypy i heterostereotypy narodowe, 3. Wiktyimizmu, 4. Heterogenizacja regionalna, 5. Państwo i naród: między wspólnotą wyobrażoną a ideologiczną); 2. Kim są i jacy są Albańczycy? (a w tym: 1. Nasi Albańczycy – nie nasi Albańczycy? 2. Albańczycy jako ofiary, 3. Miejscowi Albańczycy to dobrzy ludzie, sąsiedzi, 4. Zamknięci ludzie, nieufni, coś knujący, 5. Nowoczesny naród, 6. Młodzi – starzy, 7. Albańczycy na tle innych mniejszości narodowych i etnicznych – Romowie); 3. Relacje serbsko-albańskie – antropologia codzienności (a w tym: 1. Obszary konfliktu, 2. Obszary rywalizacji, 3. Obszary kooperacji, 4. Obszary pozytywnej styczności, 5. Małżeństwa mieszane); 4. Serbski Kościół Prawosławny: religia polityczna czy religia narodowa? (a w tym: 1. Komunizm a religia, 2. Praktyki religijne, 3. Największy obowiązek moralny w religii prawosławnej, 4. Gotowość do poświęcenia życia w obronie wiary, 5. Prawosławie a relacje z innymi wyzwaniami); 5. Prawosławie a serbskość (a w tym: 1. Serb = prawosławny? 2. Czy Serb może być ateistą? 3. Jaką rolę odgrywało i odgrywa prawosławie w tworzeniu i utrwalaniu serbskiej tożsamości narodowej?; 6. Jaką rolę pełni prawosławie w konflikcie etnicznym serbsko-albańskim?; 7. Percepcja islamu i wspólnoty muzułmańskiej (a w tym: 1. Albańczycy jako kryptochrześcijaństwo, 2. Islam albański

– łagodny, bardziej liberalny. Albańczycy są „letni” w swej religijności, 3. Sami Albańczycy, podobnie jak Serbowie obawiają się rosnących wpływów wahabistów i mudżahedinów, 4. Albańczycy są bardziej wierzący i posłuszni swoim duchownym niż Serbowie, 5. Islam, ale ten albański stanowi zagrożenie dla Serbii i Europy); 8. Jakie są przyczyny konfliktu w regionie i jaką rolę odgrywa w nim religia (prawosławie, islam)? (a w tym: 1. Inspiracje z zewnątrz, 2. Politycy, ideologia nacjonalistyczna, 3. Ekonomia, 4. Religia, 5. Jaki konflikt?); 9. Dialog międzyreligijny; 10. Media wyznaniowe i ich społeczno-kulturowa rola).

Wykład podsumowuje się w formie *Wnioskach generalnych*; w których wskazuje się, że prawosławie w lokalnym wydaniu posiada typowo defensywny charakter i nosi znamiona syndromu obłożonej twierdzy. obrońcy tej twierdzy mają z reguły świadomość faktu, że prędzej czy później będą musieli ją opuścić. Podkreśla się, że Cerkiew stanowi dla miejscowych Serbów duchowy azyl, miejsce utwierdzenia się w swej tożsamości narodowej, symbol narodowych tradycji. Zauważa się tu, że albański islam w żadnym wypadku nie jest postrzegany w kategoriach zagrożenia dla Serbów, ani dla prawosławia, co ewentualnie mogłoby skutkować wezwaniem do obrony narodu i prawosławia. Serbowie postrzegają miejscowych muzułmanów jako bardzo umiarkowanych, liberalnych, otwartych na chrześcijan i dzielących z nimi pewne zwyczaje (s. 436).

W badaniach terenowych starano się uzyskać odpowiedź na pytania: jak postrzegają sami siebie Serbowie i Albańczycy w przestrzeni pogranicza, w której zamieszkują *od pokoleń*. Przywołuje się tu wypowiedzi respondentów np. Serbowie wskazują *nie jesteście agresywni, ani nie napadamy na nikogo. U nas możesz wszystko. Nie ruszaj mnie, a ja nie będę ruszać ciebie. Serbowie zawsze prowadzili wajny obronne, nie wiem czy kiedyś byli najęźcami. I dużo cierpieli. Serbowie są głęboko wierzącymi ludźmi, nawet (ci), którzy nie chodzą do cerkwi, mówią że są wierzący. Szanujemy swą religię. Serbowie są patriotami, kochają swój kraj, jak i pochodzenie. Są bardzo dumnym narodem* (s. 371–372). Postrzegają się też jako ofiary niekończących się napaści ze strony innych narodów, co obja-

śniają m.in. *fatalnym* położeniem geopolitycznym ziem, na których zamieszkują. Podobnie zamieszkujący tam Albańczycy postrzegają siebie pozytywnie *My tu jesteśmy gościnni, nie jesteśmy napelnieni nienawiścią*. Albańczykom przypisuje się jednak większą solidarność, spistość grupową, a także tendencję do izolowania się. Wśród źródeł konfliktów w ich funkcjonowaniu religijnym i etnicznym wymienia się kwestie demograficzne, Serbowie zauważają m.in., że kwestia demograficzna związana jest przede wszystkim ze zdecydowanie większą dzietnością kobiet albańskich, tłumaczoną względami natury religijnej, co ilustruje np. wypowiedź: *Ja osobiście myślę, że już jesteśmy zjedzeni. Myślę, że islam jest dużo bardziej ludny. Dużo więcej się ich rodzi, a my umieramy. Nam nie potrzeba walki pierś w pierś, bo demograficznie wyprzedzi pewnego dnia* (s. 389).

W prezentacji świadomości, kultury politycznej narodów i grup etnicznych w przestrzeni pogranicza serbsko-albańsko-macedońskiego, przywołuje się opinię, że islam oswojony, nieco udawany, pozorowany, stanowi – śmiertelne zagrożenie dla Serbii oraz całej Europy. Miejscowi Serbowie obawiają się zagrożenia ze strony islamu, ale uważają, że przyjdzie ono z zewnątrz, na pewno nie ze strony miejscowych Albańczyków i Kosowa, Turcji lub Europy Zachodniej, w której islam ma ich zdaniem skutecznie zdomowić się w krótkim czasie (s. 416).

Zauważa się, że religia jako realna lub potencjalna przyczyna konfliktu jest wykluczona, co ujawniła zdecydowana większość respondentów.

W *Aneksie* zamieszczono narzędzia, jakimi posłużono się w rozpoznawaniu problemu, tj. 1. Scenariusz wywiadu pogłębionego; 2. Ankietę i metrykę; 3. Profile respondentów. Wyniki badań znalazły obok objaśnień zawartych w wykładzie o religii (prawidłowości) w konflikcie etnicznym ujęto w formie diagramów (s. 424–435). Wykład osadzono w starannie sporządzonych materiałach źródłowych i literaturze przedmiotu, które ukazano w *Bibliografii*.

Prezentowana książka jest oryginalnym osiągnięciem naukowo-badawczym. Jej wartość intelektualna zawiera się przede wszystkim w: 1. zaprezentowaniu analitycznym, na gruncie pozyskanych wyników badań terenowych,

złożonych problemów narodowych, etnicznych i religijnych w przestrzeni bałkańskiej; 2. dostarczeniu usystematyzowanej wiedzy o istocie i funkcjach tożsamości narodowej, etnonacjonalizmie i religii; 3. wskazaniu analitycznym odrębności kulturowo-cywilizacyjnej regionu tzw. Doliny Preszewa oraz Miedwiedzi (o pograniczu serbsko-albańsko-macedońskim); 4. wskazaniu roli i znaczenia religii (prawosławia) w przestrzeni pogranicza, osadzonego w przywiązaniu do wartości tradycji kulturowej; 5. wskazaniu skutków i następstw konfliktów etnicznych i religijnych. Staranne ich zegzemplifikowanie rzeczywistością kulturowo-cywilizacyjną przestrzeni bałkańskiej.

Andrzej Chodubski

Andrzej Bonusiak, *Polacy w niepodległej Ukrainie. Analiza strukturalno-funkcjonalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013, ss. 291.

Polacy na Ukrainie, to hasło budzące zainteresowanie poznawcze, jak i niepokój interpretacyjny. Zauważa się, że jest to społeczność zwykle zamieszkująca tam *od zawsze*, zintegrowana i zasymilowana w przestrzeni kulturowej tego kraju, aczkolwiek zachowująca też poczucie swej odrębności narodowo-etnicznej, a w tym przynależności do narodu polskiego. Przynależność ta nierzadko jest przedmiotem mityzacji społeczno-politycznej. W postrzeganiu naukowym Polacy na Ukrainie są współcześnie typowym środowiskiem staropolonijnym, ze wszystkimi zaletami i wadami. Wynika to z: 1. Długości trwania (wiele pokoleń na tym samym obszarze w warunkach dominacji innego języka, kultury, religii; niewielka liczba osób czynnie znających język polski i kulturę narodową, zaawansowane procesy asymilacyjne, polskość zredukowana często do stanu samego określenia: *jestem Polakiem, bo moja matka, ojciec, dziadek, babka byli Polakami*); 2. życie w rozproszeniu (poszczególne grupy żyją w słabo lub wcale ze sobą powiązanych niewielkich grupach etnicznych; w niewielkich odciętych często od współczesności wioskach otoczonych przez przedstawicieli innych grup etnicznych; w wielkich